

NOVUM

Editie 43/1
Februari 2022

De inwerkingtreding van de Omgevingswet

Een lange route: stroomop- of afwaarts?

*Obstakels voor onderzoek
naar bacteriofagen in
Nederland*

*De verplichte beraadtermijn:
een doelondermijnend
middel*

Democratie en heerschappij

43/1

Wij
maken
legal

---

persoonlijk

Van Benthem & Keulen, advocaten en notariaat, is het kantoor dat vernieuwt in de traditionele sector van juridische dienstverlening. Dat opvalt doordat wij in dialoog zijn met de markt en onze cliënten. Wij luisteren en koppelen juridische dienstverlening aan vernieuwing en kennisdeling. Transparant, pragmatisch en oplossingsgericht.

Wij geloven in persoonlijk contact en samenwerking. Niet alleen richting onze cliënten, maar ook binnen Van Benthem & Keulen. Waarom? Als je elkaar goed kent, kan je het beste in elkaar naar boven halen. Deel jij onze visie en wil jij met ons legal maken? Dan komen we graag persoonlijk met jou in contact.

www.vbk.nl/werken-bij

DE NIEUWE
STANDAARD
IN LEGAL

	Voorwoord	4
<i>Faculteit</i>	Woord van de Assessor FdR Julie Külsen	5
<i>Column</i>	Prof. Kinneging - <i>Democratie en heerschappij</i>	7
<i>Analyse</i>	De inwerkingtreding van de Omgevingswet	10
<i>Opinie</i>	Nieuwjaarswensen	14
<i>Vereniging</i>	J.F.V. Grotius - Terugblik en vooruitblik	18
<i>Analyse</i>	De verplichte beraadtermijn: een doelondermijnend middel	19
<i>Verdieping</i>	Obstakels voor onderzoek naar bacteriofagen in Nederland	23

Hadassah Drukarch
Hoofdredacteur 2021-2022

Waarde lezer,

Voor u ligt alweer het eerste nummer van de NOVUM van het reeds aangevangen nieuwe jaar 2022, tevens het eerste nummer van het nieuwe semester. Terwijl ik 's avonds achter mijn laptop zittend een poging waag het voorwoord voor deze nieuwe editie op papier te zetten, hoor ik op de achtergrond in het nieuwsjournaal een aankondiging. Een aankondiging die als muziek in de oren klinkt en bovendien nog geen maand geleden - ondanks eerder aangekondigde positieve vooruitzichten door oud-minister Hugo de Jonge - voor volstrekt onmogelijk werd gehouden: Nederland gaat weer open.

Hoewel dit besluit gezien de feitelijke stand van zaken een verantwoorde zet lijkt te zijn en hiermee een definitief eind lijkt te komen aan de neerwaartse spiraal waar wij allen de afgelopen maanden onder hebben moeten lijden, kunnen bij het corona beleid van hogeraf gedurende de afgelopen ca. twee jaar de nodige kritische vraagtekens worden geplaatst. Niet in het minste wegens een algeheel gebrek aan perspectief, doordachtheid, transparantie en oprechtheid jegens het Nederlandse volk, met alle gevolgen van dien. Dergelijke praktijken ondermijnen onze democratie en de bijbehorende rechtsstaat en dit roept dan ook de vraag op waar en wanneer een duidelijke grens getrokken dient te worden.

In het verlengde van deze vraag, deelt eindredacteur Karel Wijdeveld in dit nummer een aantal wensen voor het nieuwe jaar voortbouwende op de lessons learned van fouten in eerder gevoerd politiek beleid, waaronder het coronabeleid. Hij benadrukt daarbij dat het 'juiste' zeggen, lang niet altijd betekent dat ook daadwerkelijk het 'juiste' wordt gedaan.

In dit nummer van de NOVUM treft u verder de nieuwste column van prof. Kinneging waarin een kritische blik wordt geworpen op de betekenis van democratie in de praktijk. Hij stelt daarbij dat de democratie noodgedwongen een zekere rangorde en ondergeschiktheid in zich draagt en beziet in dat licht de controlerende rol van het volk als vertegenwoordigde.

We vervolgen onze weg door het recht met een analyse van de Omgevingswet door redacteur Lars Volborth. Met het oog op de periode van zes jaar die is verstreken sinds de indiening van het wetsvoorstel, wordt in deze bijdrage de vraag gesteld waarom de daadwerkelijke inwerkingtreding van deze wet zó lang duurt.

Redacteur Bouchra Boulouize duikt in dit nummer van de NOVUM dieper in de wettelijke inbedding van de beraadtermijn in het kader van zwangerschapsafbreking. Daarbij bespreekt zij waarom de beraadtermijn in de huidige vorm onwenselijk is en plaatst zij een kanttekening van meer algemene aard met betrekking tot de wettelijke inbedding van de abortusregelgeving.

Tot slot, biedt redacteur Rudolf Willem van Dam een verdiepend inzicht in de juridische en praktische obstakels voor onderzoek naar bacteriofagen in Nederland. Daarbij reikt hij een aantal aanbevelingen aan voor hoe dergelijk onderzoek in Nederland mogelijk zou kunnen worden gemaakt.

Ik wens u veel leesplezier met dit nieuwe nummer van het juridisch faculteitsblad NOVUM.●

Woord van de Assessor FdR Julie Külsen

Beste student, medewerker, geïnteresseerde,

Het tweede semester is alweer aangevangen. Gelukkig kunnen we gelijk beginnen met fysiek onderwijs. Een start als deze doet me denken aan afgelopen september. Voor het eerst sinds het uitbreken van de pandemie mochten de universiteiten weer open en kon het hoger onderwijs fysiek doorgang vinden. Uiteraard betekende dit niet dat de coronapandemie uit ons leven was verdwenen. De mogelijkheid om fysiek onderwijs te geven en te volgen tijdens een voortrazende pandemie zorgde voor allerlei nieuwe uitdagingen.

Het hybride aanbieden van onderwijs was iets nieuws, zoals ook het digitaal aanbieden van onderwijs nieuw was in maart 2020. Hoe monitor je besmettingen? Hoe richt je je ICT-faciliteiten in? Hoe zorg je voor veilige onderwijslocaties? Maar ook: Hoe organiseer je fysieke tentamens met beperkte locatiecapaciteit, en hoe ga je om met aanwezigheidsplicht? Dit zijn allemaal vragen die speelden in die eerste paar weken van september en oktober. Naast deze praktische zaken speelden er ook fundamentele vragen. Kan een docent een hoestende student verzoeken de werkgroep uit te gaan, ook als deze heeft aangegeven negatief te hebben getest?

Hoe zorg je ervoor dat studenten hun extra kans kunnen benutten, maar garandeer je tegelijkertijd dat de docenten op vakantie kunnen in plaats van de hele zomer tentamens na moeten kijken? Hoe zit het met fraudebestrijding en de waarde van het diploma als alle tentamens voor langere tijd alleen online afgenomen worden? Stuk voor stuk vragen waar goed over moet worden nagedacht.

Persoonlijk vond ik één van de lastigste uitdagingen de overgang naar, wederom, nieuwe beperkende maatregelen. Waar iedereen in september met enthousiasme, goede moed en hoop het academisch jaar tegemoet trad, vond rond november een omslag plaats. In de organisatie werd het initiële enthousiasme voor fysiek onderwijs getemperd door de realisatie dat het hybride werken en onderwijzen nieuwe uitdagingen met zich meebracht, die opnieuw veel tijd en extra inspanning kostten. Daarbovenop kwam nog de serie aan nieuwe maatregelen. Steeds een nieuwe persconferentie, steeds een nieuwe mededeling dat er minder en minder mogelijk was en steeds maar weer die onzekerheid.

Als assessor heb ik de portefeuille ‘Studentenzaken’. Dit houdt onder meer het faciliteren en informeren van studieverenigingen in. Het was niet leuk om te moeten aankondigen dat verenigingsbesturen en commissies

Julie Külsen
Assessor FdR

hun activiteiten, waar ze veel moeite in steken, moeten afgelasten. Mededelingen die de hoop temperen hebben immers altijd het effect van teleurstelling, en het is niet fijn om een boodschapper van teleurstelling te zijn. Dat geldt voor mij en het faculteitsbestuur, maar voor ook de besturen van studieverenigingen richting hun leden, de opleidingsdirecteuren richting hun vakcoördinatoren, de vakcoördinatoren richting hun docenten en de docenten richting hun studenten. Een vicieuze cirkel waarin we allemaal wat hoop en zin verloren.

Toch blijf ik hoopvol. Wetende dat we na een periode van trial and error in het voorjaar van 2020 meer vooruitgang hebben geboekt op het gebied van digitaal onderwijs dan we ooit voor mogelijk hielden, ben ik ervan overtuigd dat ook deze eerste ervaringen met hybride onderwijs zullen leiden tot verbeteringen en progressie in ons onderwijs. Daarnaast is er weer steeds meer mogelijk op en om onze mooie campussen. Het lijkt erop dat we richting de lente en zomer elkaar meer en meer fysiek mogen ontmoeten. Laten we dit semester dan ook weer

beginnen met enthousiasme, goede moed en hoop. Kom naar je college nu het weer mogelijk is, ga naar activiteiten van studieverenigingen. Leer nieuwe mensen kennen en praat met je studenten en docenten! Ja, het is jammer dat we dit academisch jaar niet volledig fysiek hebben kunnen onderwijzen en studeren, maar het is fijn dat we elkaar nu weer hoopvol kunnen ontmoeten op het KOG, in de Sterrewacht of op de campus in Den Haag. ●

Democratie en heerschappij

Een democratie wordt algemeen gezien, in Lincolns beroemde woorden uit zijn Gettysburg Address (1863), als “een regering van het volk, door het volk, voor het volk”. Ze is als zodanig de tegenpool van de veronderstelde traditionele regeringsvorm: een bevoorrechte klasse die heerst over het volk. De eenvoudige waarheid is echter dat het volk zichzelf nooit regeert. Gaetano Mosca’s briljante *Elementi di Scienza Politica*, voor het eerst gepubliceerd in 1896, maakt dit punt op krachtige wijze duidelijk. Zijn basisinzicht is eenvoudig. Er bestaat geen menselijke organisatie zonder rangorde en ondergeschiktheid. Het is altijd zo dat sommigen bevelen en anderen gehoorzamen. Dit is, zegt hij, even waar in de politiek, als op andere terreinen:

“In alle samenlevingen (...) komen twee klassen van mensen voor - een klasse die heerst en een klasse waarover geheerst wordt. De eerste klasse, altijd de minder talrijke, oefent alle politieke functies uit, monopoliseert de macht en geniet de voordelen die de macht met zich meebrengt, terwijl de tweede klasse, de meer talrijke, door de eerste wordt geleid en gecontroleerd, op een wijze die nu eens min of meer wettig, dan weer min of meer willekeurig en gewelddadig is...”

Er bestaat altijd een heersende klasse, ook in de democratie. Daar komt nog iets bij: de heersende klasse is nooit verenigd. Er zijn altijd verschillende groeperingen binnen de heersende klasse, die vechten om de overheersing. In de hofmaatschappij zijn dit voornamelijk hofklokjes; in de moderne democratie, politieke partijen die vechten om de heerschappij in parlement en regering. Maar deze facties vinden daarnaast altijd vele andere plaatsen om tegen elkaar samen te zweren.

Net zoals de heersende klasse nooit een samenhangend geheel zal zijn, zo zal zij ook nooit volledig gesloten zijn voor sociale klimmers. Mosca merkt op dat “de tendens om heersende klassen van onderaf aan te vullen... voortdurend in alle menselijke samenlevingen in meer of mindere mate aan het werk is.” Dit was net zo waar in vroegere tijden, als in de onze. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, was de Franse adel van het *ancien régime* bijvoorbeeld relatief open, zoals wel blijkt uit het feit dat de grote meerderheid van de adellijke families in de achttiende eeuw van recente oorsprong was. De drie generaties die vanouds nodig waren om tot de heren en dames te worden gerekend en tot de heersende klasse door te dringen, worden anno nu door velen beschouwd als een schandelijk gebrek aan openheid. Moderne democraten zijn van mening dat hoge ambten in principe open moeten staan voor iedereen, ongeacht zijn of haar sociale achtergrond. Maar als we de praktijk bezien is dat beslist niet het geval en duurt het ook nu nog drie generaties. We zijn, of we het nu willen erkennen of niet, nog steeds tot op zekere hoogte zo niet een standen- dan toch in ieder geval een klassensamenleving.

Mosca heeft gelijk: we zitten opgescheept met een heersende klasse, ongeacht de staatsvorm. Dit is voor elke democraat moeilijk toe te geven, want zijn eerste geloofsartikel is dat iedereen gelijk is. Om het ongemak te verminderen, wordt de heerschappij retorisch verbloemd door haar andere, democratisch meer aanvaardbare namen te geven, waarvan “leiderschap” momenteel de meest modieuze is. Naar hedendaags taalgebruik is heerschappij een kenmerk van ondemocratische systemen; leiderschap daarentegen is iets dat democratieën hebben. Maar ‘*a rose is a rose by any other name*’ en dat geldt ook voor de heersende klasse.

Als inderdaad alle staten een heersende klasse hebben, is het van groot belang over deze heersende klasse na te denken. Want er is geen garantie dat het een goede heersende klasse zal zijn. Integendeel. Mensen zijn geen engelen, zoals Madison het zo treffend uitdrukt in ‘*Federalist Paper nr. 51*’. Iedereen wordt geboren met alle menselijke zwakheden: trots, luiheid, ijdelheid, hebzucht woede en de rest. Als we bedenken dat politieke macht grote verleidingen in zich bergt, omdat ze ook veel mogelijkheden biedt, is duidelijk dat de kansen grotelijks

Prof. dr. A.A.M. (Andreas) Kinneging is hoogleraar Rechtsfilosofie. Hij verzorgt o.a. de bachelorvakken Rechtsfilosofie I en II, en doceert in de masterafstudeerrichting Encyclopedie en Filosofie van het Recht. Sinds 2013 schrijft hij maandelijks een column voor NOVUM magazine.

in het voordeel van slechte heerschappij zijn. De geschiedenis levert hiervoor meer dan genoeg empirisch bewijs. Wij willen echter goede heersers. De vraag is: hoe krijgen we die?

Een van de klassieke argumenten voor democratie is dat zij ons – de geregeerden – in staat stelt ‘to send the bastards home’. Dit argument borduurt voort op een eeuwenoud republikeins idee, dat teruggaat tot de oude Grieken en Romeinen: burgers dienen de constitutionele macht te hebben om ambtsdragers te controleren en weg te stemmen. Democratie, in deze zin, is eenvoudigweg de uitbreiding van de burgerlijke status – van oudsher het exclusieve voorrecht van een beperkte groep – tot de gehele volwassen bevolking.

Merk op dat democratie, op deze manier gedefinieerd, geen zelfbestuur is. Zij veronderstelt een heersende klasse en een klasse waarover geheerst wordt. Deze opvatting van democratie houdt in dat degenen over wie geheerst wordt de juridische en politieke middelen moeten hebben om zich van de heersers te ontdoen, zodat de heersers een sterke stimulans hebben om de belangen en de

ideeën van degenen over wie zij heersen te bevorderen. Als het eigenbelang van de heersers niet op deze manier verbonden is met het eigenbelang van het volk, valt, gezien de zwakheden die inherent zijn aan de menselijke natuur, te vrezen dat de heersers het belang van het volk over het algemeen zullen veronachtzamen ten gunste van hun eigen belang.

Het machiavellisme van deze visie heeft een zekere intuïtieve aantrekkingskracht. Het lijkt te zijn gebouwd op de lage, maar veilige bodem van het eigenbelang van de heersers en het volk. Maar ze is bij nader inzien niet houdbaar. Bij nadere beschouwing van de feiten blijkt dat de zaken niet zo eenvoudig liggen. De controle op de heersers door het volk werkt namelijk alleen goed als het volk een bepaald ethos heeft, bepaalde deugden.

Ten eerste moet het volk voldoende kennis hebben om redelijke en juiste oordelen te kunnen vellen over wat de heersende klasse doet. Ten tweede moet het zich bekommeren om het algemeen belang en niet alleen om het eigenbelang. Alle intelligente theoretici van de democratie, uit heden en verleden, zijn zich bewust van

deze twee vereisten van het systeem: kennis van zaken en gemeenschapszin. Vandaar het belang dat altijd wordt toegekend aan burgereducatie. Het machiavellistische argument – dat eigenbelang de democratie voldoende kan waarborgen en geen persoonlijke deugzaamheid is vereist – is dus niet levensvatbaar. Democratie kan alleen voortbestaan als het volk een specifiek ethos heeft.

Het volk begeistert door een democratisch-republikeins ethos, goed geïnformeerd en bereid offers te brengen voor het algemeen belang; is dat een realistisch ideaal? De geschiedenis geeft alle reden om daar pessimistisch over te zijn.

Wat het eerste aspect betreft: in werkelijkheid is de kennis van de meeste mensen over wat heersers eigenlijk doen, uiterst oppervlakkig. Dat is niet zo vreemd. Mensen hebben immers andere, dringendere dingen te doen en kunnen maar zeer beperkt tijd besteden aan het zich verdiepen in wat er in de politiek gebeurt. Bovendien hebben zij als individu geen enkele macht of invloed, zodat er weinig motivatie is om zich een goed geïnformeerde mening te vormen. Wat hun gezin, werk of directe omgeving betreft, zijn mensen zich over het algemeen goed bewust van wat in hun belang is, en hoewel beoordelingsfouten voorkomen, zijn zij meestal heel goed in staat zich adequaat te informeren. Wanneer het echter gaat om de grote beslissingen die in de politiek moeten worden genomen, wordt het voor hen erg moeilijk, zo niet onmogelijk, om zich goed op de hoogte te stellen en een adequate mening te vormen over wat in hun eigen en het algemeen belang is.

Op dit gebied is de gemiddelde mens teruggebracht tot een niveau van geestelijke prestaties dat hij zelf als infantiel zou beschouwen in de sfeer van zijn gezin, zijn werk en zijn onmiddellijke omgeving. Hij redeneert en analyseert op een primitieve manier, voornamelijk associatief en affectief. Omdat hij de politieke realiteit niet begrijpt, zal hij gemakkelijker toegeven aan onredelijke impulsen en vooroordelen dan in zijn persoonlijk leven, wat soms resulteert in gemeenheid en onmenselijkheid - “Sluit alle grenzen” - maar op andere momenten in een even bedenkelijke over-generositeit en naïef vertrouwen in zijn medemensen - “Laat iedereen binnen”. Wanneer dergelijke impulsen en vooroordelen in stemmen worden omgezet, hebben zij zeer schadelijke gevolgen. Bovendien biedt dit infantilisme allerlei demagogen de gelegenheid om de massa's te vleien, leugens te vertellen, hun gevoelens te bespelen, en hun vooroordelen uit te buiten en aan te wakkeren voor hun eigen doeleinden. Het gevolg is dat de “wil van het volk” eerder gefabriceerd

dan authentiek is. En zelfs als hij authentiek is, is hij niet redelijk en doordacht.

Wat het tweede aspect betreft, een werkelijke bekommernis om het algemeen belang en de bereidheid om compromissen te sluiten, of zelfs zijn eigen belang op te offeren voor het grotere belang en de harmonie van allen: ook deze deugd ontbreekt gewoonlijk. De natuurlijke neiging van het individu is zijn eigenbelang te volgen ten koste van dat van anderen, de natuurlijke neiging van de meerderheid is het haar eigenbelang te volgen ten koste van de minderheid. Dit laatste verschijnsel staat sinds Tocqueville bekend als de “tirannie van de meerderheid”.

In tegenstelling tot wat velen vroeger verwachtten, heeft de stijging van het algemene onderwijsniveau de staatsburgerlijke kwaliteiten van de bevolking zeker niet verbeterd. Ook de overweldigende aanwezigheid van moderne massamedia in ons leven heeft dat niet gedaan. De burgerschapskwaliteiten lijken zelfs te zijn afgenomen. Het hierboven vermelde infantilisme is minstens even typerend voor nu als voor het verleden. Er zijn geen tekenen dat zijn inzicht in de politiek toeneemt. En de status van het algemeen belang is waarschijnlijk nog nooit zo laag geweest.

Dit alles heeft een belangrijke implicatie. Het betekent dat het volk in werkelijkheid nooit in staat zal zijn de heersers adequaat te controleren, ook niet in een democratie. In werkelijkheid zal er dus altijd ruimte zijn voor de heersers om hun macht te misbruiken voor hun eigenbelang en in strijd met het belang van het volk. Het zal altijd mogelijk zijn voor de heersers, zelfs in een democratie, om het volk aan hun grillen te onderwerpen. Gezien de gebreken die inherent zijn aan de menselijke natuur en dus ook aan die van heersers, is dit niet louter een theoretische mogelijkheid. Integendeel, het is waarschijnlijk dat het gebeurt, als er geen sterke, werkende barrière tegen wordt opgeworpen. Dat dat geen constitutionele check kan zijn, heeft bovenstaande argumentatie uitgewezen. Machtsmisbruik kan alleen worden voorkomen als er, naast constitutionele checks ‘van buitenaf’ op de heersers, ook bepaalde ‘innerlijk checks’ bestaan in de ziel van de heersers. We praten dan over concepten als geweten en karakter. Wordt vervolgd. ●

De inwerkingtreding van de Omgevingswet

Een lange route: stroomop- of afwaarts?

Lars Volborth
Redacteur

“De grootste wetgevingsoperatie sinds de grondwetswijziging van 1848”. Zo werd zij in 2014 door minister Schultz van Haegen aangekondigd. De invoering van de Omgevingswet gaat niet van een leien dakje. Op 2 februari jl. is de inwerkingtreding voor de vierde keer uitgesteld. De reden hiervoor is wederom dat digitale toepassingen en de software die gemeenten moeten gebruiken nog voor te veel problemen zorgen. Het is een grote operatie.

De Omgevingswet vervangt samen met vier AMvB's en één Omgevingsregeling in totaal 26 wetten, 60 AMvB's en 75 ministeriële regelingen. Nadat de reden van de lange duur van de inwerkingtreding is behandeld, wordt de overgang aan de hand van één van de 26 wetten in de Omgevingswet uitgelicht; de Waterwet. Zo wordt de structuur van de overgang duidelijk en kun je zelf analoog nagaan hoe de overgang van andere wetten werkt. Disclaimer: niet alle wetten gaan op dezelfde manier en op hetzelfde tijdstip over in de Omgevingswet. De vraag die echter als eerste beantwoord moet worden, is: waarom duurt het zó lang?

Het wetsvoorstel, ingediend door minister Schultz van Haegen op 17 juni 2014, werd op 1 juli 2015 aangenomen door de Tweede Kamer en op 22 maart 2016 door de Eerste Kamer. Doorgaans duurt het na de stemming in de Eerste Kamer niet heel lang voordat de wet in werking treedt. Inmiddels is dat echter al 6 jaar na dato. Wat gaat er precies mis?

Om die vraag te kunnen beantwoorden, is het belangrijk om de doelstellingen van de Omgevingswet voor ogen te hebben. In artikel 1.3 Omgevingswet is het maatschappelijk doel expliciet gegeven. Het komt erop neer dat met het oog op duurzame ontwikkeling, de bewoonbaarheid van het land en de bescherming van en verbetering van het leefmilieu een veilige en gezonde fysieke leefomgeving bereikt en in stand gehouden dient te worden. De wet is zo eenvoudig mogelijk gemaakt, met zo min mogelijk administratieve en bestuurlijke lasten.¹ Een elektronische databank dient deze wetgeving te ondersteunen en burgers en bedrijven van openbare informatie uit de fysieke leefomgeving te voorzien. Gemeenten zijn gehouden die informatie in deze databank in te voeren. Dit digitaal stelsel Omgevingswet (DSO) wordt gebruikt voor het indienen van (vergunning)aanvragen en het doen van meldingen onder de Omgevingswet. Het stelsel vervangt het Omgevingsloket Online (OLO), het AIMonline.nl en ruimtelijkeplannen.nl. Volgens de toelichting is die vervanging een noodzakelijke voorwaarde voor de inwerkingtreding van de Omgevingswet. Gebruikers kunnen uiteindelijk op één plek een vergunning aanvragen voor een activiteit en het stelsel wordt zo ontworpen, dat wijzigingen in de regelgeving eenvoudig digitaal kunnen worden doorgevoerd. Je hoeft voortaan niet meer voor de bouw van bijvoorbeeld een fabriek een bouwvergunning en lozingsvergunning apart aan te vragen.

“Digitalisering is geen sterk punt van de Nederlandse overheid. Behalve de mensenrechtenschendende algoritmes die een rol speelden in de toeslagenaffaire, de privacyperikelen bij de totstandkoming van de corona-app en het gebrek aan wetgeving die techreuzen in bedwang moet houden, is ook de VNG van mening dat digitalisering beter kan.”

Een half jaar voor de inwerkingtreding zou het landelijk register omgevingsdocumenten omsloten moeten zijn via het stelsel. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) heeft toentertijd benadrukt dat het voor gemeenten noodzakelijk is dat tenminste een jaar voor invoering de standaarden zijn vastgesteld en dat een halfjaar voor inwerkingtreding van de wet het DSO zo ver ontwikkeld is dat gemeenten en hun

softwareleveranciers de werking van het systeem kunnen testen met eigen applicaties. De Omgevingswet kan pas in werking kan treden als er een goed werkend DSO is.² Nog lang niet alle fysieke leefomgevingen hoeven compleet online aanwezig te zijn, maar de basis waarop wordt voortgebouwd zou vergelijkbaar moeten zijn met het huidige dienstverleningsniveau.

Op 6 oktober 2017 heeft minister Schultz van Haegen per brief aan de kamer laten weten dat de nieuwe datum van inwerkingtreding met ruim drie jaar, naar 1 januari 2021, wordt uitgesteld. Zij schrijft: *“Nu we in een fase zitten waarin de ontwerpregelgeving steeds gedetailleerder wordt, vraagt het bewaken van de samenhang tussen de verschillende sporen ook een steeds intensievere inzet van de medeoverheden en andere stakeholders, en het parlement, zoals de voorhangprocedure van de AMvB’s heeft laten zien.”*³

Ondanks het vrij ruime uitstel houdt de minister een slag om de arm door te stellen dat er onzekerheden zijn, zoals de duur van verschillende advies- en toetsingsprocedures, die zij niet of beperkt in de hand heeft. Interessant is dat de Raad van State in zijn advies van 22 december 2017 over het wetsvoorstel Invoeringswet Omgevingswet juist adviseert te bezien of onderdelen van het digitale systeem niet, of later moeten worden ingevoerd: een geleidelijke invoer. Naast het DSO zouden delen van ruimtelijkeplannen.nl moeten blijven bestaan.⁴ De Raad van State lijkt in zijn advies wat meer haast te willen maken bij de invoering van de Omgevingswet en het DSO en stelt dat er, ondanks het uitstel van het digitale systeem, een groot invoeringsrisico blijft: *“Er moet ook niet te veel tijd verloren gaan, nu in den lande al wordt voorgesorteerd op de invoering van het stelsel.”* De Raad van State vreest dat wezenlijke risico’s ontstaan als er niet fors wordt ingezet op versterking van de bestuurskracht van de gemeenten. Het DSO zal immers veel gegevens over de omgeving moeten bevatten en het moet ook vergunningprocedures ondersteunen.

Digitalisering is geen sterk punt van de Nederlandse overheid. Behalve de mensenrechtenschendende algoritmes die een rol speelden in de toeslagenaffaire, de privacyperikelen bij de totstandkoming van de corona-app en het gebrek aan wetgeving die techreuzen in bedwang moet houden, is ook de VNG van mening dat digitalisering beter kan:

“De samenleving en het bedrijfsleven lijken sneller te digitaliseren dan de overheid. De mogelijkheden zijn

eindeloos op de digitale snelweg waar we op rijden, maar we missen vangrails en bewegwijzering.”⁵

Wanneer een pandemie ons land in zijn greep heeft, weet de wetgever binnen een aantal weken een noodverordening op te stellen en een veilig mailsysteem uit te rollen, waardoor het mogelijk is juridische stukken per mail met de rechtbank te delen. Dat mailen tot voor kort eerder uitzondering dan regel was, doet mij sowieso de wenkbrauwen fronsen. Het faxen met de rechtbank is per februari jl. helemaal niet meer mogelijk. Vrijwillig is het afscheid van de fax overigens niet: de rechtbanken moesten op zoek naar een alternatief, omdat KPN stopt met de ISDN-lijnen die voor faxen worden gebruikt. (De bestuursrechtelijke situatie: faxen met de Raad van State blijft mogelijk tot nader bericht, zij maakt namelijk gebruik van een andere provider en heeft nog wel faxlijnen).

Terug naar de Omgevingswet. Ruim een half jaar voor de nieuwe deadline, op 20 mei 2020, schrijft minister van Binnenlandse Zaken Kaja Ollongren in een kamerbrief dat een nieuwe, realistische datum voor de inwerkingtreding van de Omgevingswet 1 januari

2022 wordt.⁶ Opnieuw is de invoering van het DSO een heikel punt. Een jaar en een week later, op 27 mei 2021, bereikt de volgende brief de Voorzitter van de Tweede Kamer. Tijdens een bestuurlijk overleg zijn meerdere planningsopties (1 januari, 1 april en 1 juli 2022) overwogen en afwegende kwam Ollongren tot de conclusie dat het nodig is de inwerkingtredingsdatum van de Omgevingswet een half jaar te verplaatsen, naar 1 juli 2022. *“Er is meer tijd nodig om het Digitale Stelsel Omgevingswet opgeleverd, ingeregeld en stabiel werkend te krijgen.”⁷* Aha, dát is de bottleneck.

Het gaat nu nog slechts om het dekken van de tafel. De gerechten hoeven nog niet te worden opgediend. Gemeenten hebben tot 2029 om alle informatie geleidelijk in het DSO te zetten en om bestemmingsplannen om te toveren tot meer omvattende omgevingsplannen. De grootste verandering bij invoering is het omgevingsplan dat van rechtswege gaat gelden. Inhoudelijk bestaat deze echter nog uit het ‘oude’ bestemmingsplan. Hoe een wet wordt omgezet naar de Omgevingswet wordt, zoals eerder aangegeven, uitgelegd aan de hand van de - niet eens zo oude (2009) - Waterwet. Deze wet regelt in hoofdzaak het beheer van watersystemen, waaronder

waterkeringen, oppervlaktewater- en grondwaterlichamen, ter vervanging van in beginsel alle wetten of delen daarvan die betrekking hebben op het waterbeheer. De wet is gericht op het voorkomen, dan wel beperken van overstromingen, wateroverlast en waterschaarste en de bescherming en verbetering van de kwaliteit van oppervlaktewateren. De vergunningplicht voor lozingen direct in oppervlaktewateren wordt geregeld in de Waterwet.⁸ Er zijn wateraspecten die niet onder de Waterwet vallen, zoals drinkwater (geregeld in de Drinkwaterwet), indirecte lozingen (op een rioolstelsel, wordt geregeld in de Wet milieubeheer en de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht) en voor de waterschappen is de Waterschapswet van belang.

De gedachte van de wetgever bij het opstellen van de Waterwet was gelijk aan de gedachte bij de invoering van de Omgevingswet: het eenvoudiger maken van de regelgeving en het versimpelen van (vergunning) aanvragen. Er zijn totaal acht oude wetten (deels) opgegaan in de Waterwet. Veel voorheen vergunningplichtige activiteiten met betrekking tot het watersysteem werden onder algemene regels gebracht. Voortaan zou een melding vaak voldoende zijn. De Omgevingswet stelt eenzelfde vereenvoudiging voor.

Er wordt een duidelijke switch gemaakt in vergunningplichtige activiteiten, althans in theorie. Onder artikel 6.2 Waterwet is het verboden stoffen te brengen in een oppervlaktewaterlichaam, *tenzij* een daartoe strekkende vergunning is verleend of vrijstelling is verleend bij of krachtens AMvB. Via het Activiteitenbesluit en diverse lozingsbesluiten is invulling gegeven aan deze vrijstelling. Als er geen vergunningplicht geldt, volstaat vaak een melding. Onder de Omgevingswet wordt het omgedraaid. In artikel 5.1, tweede lid, onder c 1°, staat het verbod om zonder omgevingsvergunning een lozingsactiviteit op een oppervlaktewaterlichaam te verrichten *voor zover* het gaat om een bij AMvB aangewezen geval. Voortaan is een lozingsactiviteit dus alleen vergunningplichtig als het expliciet als vergunningplichtig is aangewezen in een AMvB, in dit geval het Besluit activiteiten leefomgeving (Bal). Voor niet-vergunningplichtige lozingen kunnen algemene regels gelden en een meld- of zorgplicht. Deze wijziging van regulering is een concrete uitwerking van het doel van het versnellen en verbeteren van besluitvorming over activiteiten en projecten in de fysieke leefomgeving. Tevens geeft het de tendens naar meer algemene regels in plaats van vergunningen handen en voeten. Voor initiatiefnemers moet het gemakkelijker

worden te weten wat kan en mag.

Op dit moment zijn er naast regels over de waterkwaliteit van lozingen, ook regels die betrekking hebben op de kwantiteit van lozingen of onttrekkingen van water. Rijkswaterstaat is beheerder van het hoofdwatersysteem, en de regels daarvoor zijn opgenomen in het Waterbesluit en de Waterregeling. Waterschappen zijn bevoegd ten aanzien van regionale wateren, waarvoor andere regels gelden. Onder de Omgevingswet, concreet in de regels van het Bal, gaat het begrip lozen over de kwaliteit en kwantiteit. Het wordt voortaan integraal geregeld. Daarnaast geldt in de Omgevingswet het principe ‘decentraal, tenzij...’. Regionale lozingen zullen in waterschapsverordeningen worden opgenomen en vallen minder onder het Bal. Er is misschien in veel minder lozingsgevallen een vergunning vereist van het bevoegd gezag, maar de regels lijken er niet eenvoudiger op geworden. Bekijk het Bal eens, een document van net geen duizend (!) pagina’s. Zie hier het belang van het langverwachte Digitaal Stelsel Omgevingswet, waarin eenvoudig en snel gevonden moet kunnen worden voor welke situatie, waar en wanneer een vergunningplicht geldt.

Acht jaar geleden werd de Omgevingswet met niet zuinige woorden aangekondigd: “De grootste wetgevingsoperatie sinds de grondwetswijziging van 1848”. Hoewel de invoeringsprocedure geen nieuwe verkiezingen vereist, zoals bij een grondwetsherziening, zijn er sinds de aankondiging in 2014 twee Tweede Kamerverkiezingen geweest. De oorzaak van de lange duur van inwerkingtreding is de moeilijke en trage totstandkoming van het Digitaal Stelsel Omgevingswet. De Omgevingswet moet een duurzame ontwikkeling, de bewoonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van het leefmilieu in stand houden en verbeteren. De wet moet zo eenvoudig mogelijk, met zo min mogelijk administratieve en bestuurlijke lasten. Of dit laatste in de praktijk goed zal uitwerken, hangt af van een goed werkend Digitaal Stelsel Omgevingswet. ●

1. *Memorie van Toelichting Omgevingswet, Kamerstuk 33962, nr. 3.*
2. *Consultatie VNG van 1 maart 2017, kenmerk ECFD/U201700154, blz. 9.*
3. *Kamerstukken II 2017/18, 33 118, nr. 98.*
4. *Kamerstukken II 2017/18, 34 986, nr. 4.*
5. <https://vng.nl/sites/default/files/2021-09/210914-vng-position-paper-rtg-digitalisering-def.pdf>.
6. *Kamerstuk 33118 nr. 145.*
7. *Kamerstuk 33118 nr. 190.*
8. *Memorie van Toelichting Invoeringswet Waterwet, Kamerstuk 31858 nr. 3.*

Nieuwjaarswensen

Karel Wijdeveld
Eindredacteur 2021-2022

Het nieuwe jaar begon voor mij - waarschijnlijk net als voor vele anderen - met het omslaan van de eerste pagina van de kersverse scheurkalender die ik in de cadeaumaand december had gekregen. De scheurkalender draagt een naam die weinig aan de verbeelding overlaat: 'Filosofie Scheurkalender 2022'. Dit object zal mij elke dag van het aankomend jaar met een filosofisch citaat tegemoet treden. Deze filosofische reis begon, vanzelfsprekend, op 1 januari 2022 met direct een mooie, maar bovenal belangrijke spreuk: 'Een leven zonder reflectie is voor een mens niet de moeite waard geleefd te worden', aldus Plato in zijn werk 'Apologie'.

Reflectie, zelfreflectie, is een buitengewoon belangrijke eigenschap. Wie beter wil, dient immers te leren van het verleden, om zo scherp en onderbouwd te kunnen oordelen wat eventueel beter zou kunnen. Men moet aldus open kunnen staan voor het toegeven van gemaakte fouten en het ontvangen van al dan niet felle kritiek. Wanneer iemand of een groep mensen deze eigenschap niet bezit – laat staan ervoor open staat deze te ontwikkelen - kan dat kwalijke gevolgen hebben. Immers: wanneer iets overduidelijk niet werkt of grandioos verkeerd loopt, wat belet iemand dan om er iets aan te veranderen of op zijn minst te reflecteren op de gang van zaken?

Bij dit citaat moest ik ook direct denken aan de decembereditie van het juridisch blad 'Mr.', en wel aan het voorwoord van *managing editor* Michiel van Kleef. In het voorwoord, getiteld 'Reflecteren op reflectie', benadrukte Van Kleef de importantie van het vermogen te reflecteren. Hij doelde specifiek op de Toeslagenaffaire en hoe de rechterlijke macht hiermee is omgesprongen. Zowel de Raad voor de rechtspraak, als de Raad van State hebben hun fouten toegegeven - niets minder mocht van die instanties worden verwacht. Het verontrustende ligt echter in het vervolg van het voorwoord, wanneer Van Kleef schrijft dat de "noodzaak voor zelfreflectie nog niet is doorgedrongen tot alle geledingen van de rechtsprekende macht".

In dit kader richt hij zijn pijlen op Nathalie van Waterschoot, die als bestuursrechter van de rechtbank Amsterdam eerder dat jaar in een interview allerlei tekortkomingen binnen (onder meer) de afdeling jeugdrecht aan het voetlicht bracht. Hoewel zij veel externe steun kreeg, schoot dit interview bij velen binnen de Amsterdamse rechtbank in het verkeerde keelgat. De kritiek van Van Waterschoot was niet welkom, waardoor zij na verscheidene berispingen noodgedwongen de overstap heeft moeten maken van Amsterdam naar de rechtbank Noord-Nederland in Groningen. Van Kleef verwoordde het treffend: "Functie elders, maar dan binnen de Rechtspraak."

De set woorden 'functie elders' verwijst, zo weet eenieder, naar de affaire rondom Pieter Omtzigt. Een verdere uitleg van deze situatie is niet noodzakelijk, maar wel is het bewonderenswaardig dat het ook in dit geval een persoon betrof die (interne) kritiek had en heeft op de rechtsstaat. Beiden erger(d)en zich kapot aan de verstrengelende bureaucratie, die veelal leidt tot enorm veel vragen, maar helaas

tot weinig antwoorden.

De contouren van de parallellen zijn tot dusver al zichtbaar, en deze werden in het interview met Van Waterschoot nog duidelijker. Volgens haar was er namelijk ook sprake van ‘ongekend onrecht’ binnen de jeugdbescherming en familierechtspraak (hiermee doelend op het rapport aangaande de Toeslagenaffaire, getiteld ‘Ongekend onrecht’). Twee van haar grootste klachten waren dat rechters vaak op te grote afstand van de werkelijkheid zouden staan en dat er een ernstig gebrek was aan verslaggeving door onder meer de Raad voor de Kinderbescherming. Hierdoor konden vaak traumatische gebeurtenissen in rechterlijke uitspraken enorm worden gebagatelliseerd. Ook in dit geval was dus een grondige herbezinning nodig op het gehele systeem, die tot een verandering van beleid zou moeten leiden.

“Er dient altijd ruimte te zijn voor discussie, daar er altijd (hoe gering ook) een grijs gebied zal zijn. (Zelf) reflectie is hierbij essentieel.”

Ondanks de aanwezigheid van negatieve rapporten van de Kinderombudsman over deze toestanden werd er weinig mee gedaan, totdat Van Waterschoot begin vorig jaar zelf aan de bel trok. Dat belangrijke adviezen en rapporten - ondanks de hoge noodzaak - niet altijd direct mee worden genomen, zagen wij niet alleen bij de Toeslagenaffaire, maar ook heden ten dage rondom 2G- en 3G-wetgeving.

Reflectie is, zoals gezegd, een belangrijk woord geweest omtrent de Toeslagenaffaire. Zo was vrijwel ieders oordeel dat hoge kwaliteit van wetgeving voortaan van levensbelang is. In wezen is dit een nietszeggend of, zo u wilt, een weinig baanbrekend oordeel, daar hoge kwaliteit van wetgeving *altijd* van belang dient te zijn. Dit oordeel is typerend voor, in ieder geval, de afgelopen twee jaar geweest. Door het ‘juiste’ te *zeggen*, betekent het nog niet dat het ‘juiste’ wordt *gedaan*. Dit is onder meer gebleken bij de (uitzichtloze) compensatieregeling voor de aardbevingssslachtoffers in Groningen, de (uitzichtloze) afwikkeling van de Toeslagenaffaire en het (inmiddels hopelijk minder uitzichtloze) Coronabeleid.

Om maar even drie recente voorbeelden te noemen.

Typerend voor dit (falende) beleid is de nadruk die wordt gelegd op de ‘beeldvorming’ en niet op de inhoud. Alleen dán worden er immers loze beloftes gedaan, zoals de toezegging eind december 2020 door staatssecretaris Van Huffelen om vóór 1 mei 2021 de getroffen en van de Toeslagenaffaire te compenseren met een bedrag van €30.000. Ieder weldenkend mens zag op dat moment al dat een dergelijke regeling simpelweg niet haalbaar is. Een té makkelijke oplossing voor zo’n buitengewoon groot probleem, om simpelweg de mensen ‘tevreden’ te houden. Wees eerlijk en, bovenal, wees duidelijk.

Hetzelfde devies had mogen gelden voor oud-minister Hugo de Jonge, die een groot deel van ons land voor de gek kon houden met zijn ‘Openingsplan’. Op maandag 1 november 2021 zou alles weer ‘mogen’, zo luidde het idee. Het virus had blijkbaar besloten dat zondag 31 oktober zijn laatste werkdag zou zijn. Prettig vooruitzicht was dat en mooi verhelderend; het gros van de Nederlanders dacht immers al die tijd dat de maatregelen afhankelijk waren van het gevaar van het virus, maar het bleek al die tijd af te hangen van een kalender.

Toekomstige, en daarmee lukrake, data waren uitgezocht om ons ‘perspectief’ te bieden. Dat het valse hoop bleek te zijn was vooraf al duidelijk, daar een dergelijk plan niet afhankelijk kan zijn van bepaalde dagen, maar de mate waarin het virus daadwerkelijk gevaarlijk is. Deze ondoordachtetheit en vaagheid was slechts een onderdeel van een wijze van opereren door De Jonge.

Zo is inmiddels bekend dat het aantal onbeantwoorde Wob-verzoeken aan het ministerie van Volksgezondheid de pan uitrijst. In de uitzonderlijke gevallen dat journalisten wél de gevraagde dossiers ontvangen, zijn deze ook nog eens veelal onvolledig of - zoals we herkennen van de Toeslagenaffaire - zijn essentiële delen zwartgelakt. Meerdere journalistieke platforms hebben het laatste jaar rechtszaken aangespannen tegen de werkwijze van het ministerie en de verantwoordelijke minister. Nadat de uitspraak van de rechtbank Midden Nederland op 28 juni 2021 al in het nadeel viel van datzelfde ministerie, heeft de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State op 20 oktober 2021 in hoger beroep deze uitspraak bevestigd. De minister zou namelijk onvoldoende rekening hebben gehouden met het feit dat de coronapandemie voor burgers en ondernemingen tot ingrijpende maatregelen en hevige maatschappelijke discussies heeft geleid.

Onze ‘eigen’ Leidse hoogleraar Wim Voermans noemde

de handelswijze van Hugo de Jonge en het ministerie “sabotage van de wet”. De transparantie omtrent dit onderwerp was, wederom, ver te zoeken. Met het niet antwoorden op Wob-verzoeken en daarmee het achterhouden van (cruciale) documenten wordt bovendien een zeker fundamenteel burgerrecht tenietgedaan. Dit soort praktijken staan daarmee op enorm gespannen voet met de democratie en de bijbehorende rechtsstaat.

Het bleek niet de laatste keer dat de Raad van State de minister in kwestie terugfloot omtrent onduidelijkheden die een negatieve *impact* op de rechtsstaat zouden hebben. Zo bracht de Afdeling advisering van de Raad van State op 18 november 2021 een vernietigend rapport uit over de door Hugo de Jonge ontworpen 2G-wet. De wetgeving schoot volgens de Raad van State te kort in de door de minister bedachte handhaving. Daarnaast was er nog altijd niets geregeld voor personen die om medische redenen zich niet kunnen laten vaccineren en was het niet helder op welke wijze het coronatoegangsbewijs dient te worden gebruikt. Ook het Adviescollege toetsing

regeldruk (ATR) en de Raad voor de rechtspraak maakten in hun advies korte metten met de vaagheid van deze enorm ingrijpende wet.

Naast de gebrekkigheid in de wetgeving zelf, is inmiddels ook bekend dat de effectiviteit van 2G, inclusief de werking van het coronatoegangsbewijs, wetenschappelijk in twijfel wordt getrokken. Het op 17 januari 2022 verschenen rapport van de TU Delft wees met name de eigenschappen van de inmiddels dominante omikronvariant aan als sta-in-de-weg voor een nuttige en wezenlijke bijdrage van 2G en 3G. Doordat deze variant besmettelijker, doch minder gevaarlijk is en meer bescherming kan bieden tegen het virus, is de toegevoegde waarde van 2G of 3G minimaal, aangezien deze met name gefocust zijn op het vaccineren. Dát de vaccins een vorm van bescherming bieden, is evident, maar de bescherming middels vaccins lijkt inmiddels geen gerechtvaardigde reden om mensen toegang tot bepaalde maatschappelijke activiteiten te bieden, dan wel te ontzeggen. Denk hierbij met name aan de toegang

voor jongeren, waarbij de directe schade van het virus al geruime tijd verwaarloosbaar is, terwijl de nevenschade (inmiddels gelukkig ook erkend door de minister van Volksgezondheid) alsmat ernstiger blijkt te zijn.

“Zijn dit géén redenen om op de maatregelen te reflecteren? Zijn dit géén redenen om aan deze problemen meer aandacht te besteden? Zijn dit redenen om het probleem slechts te benoemen? Het ‘juiste’ zeggen, betekent nog niet dat het ‘juiste’ wordt gedaan.”

De nog altijd heersende tunnelvisie om 2G in te voeren, is, op grond van onder meer het bovenstaande, opmerkelijk te noemen. Zeker nu landen als Denemarken, Zweden, Groot-Brittannië en delen van Spanje het gebruik van de coronapas achterwege laten, lijkt het beleid onhoudbaar. Ook in andere Europese landen weerklinkt het verzet tegen het nut en de (mogelijk) drukkende werking van het coronatoegangsbewijs. Zo hebben op 2 februari jl. de opperrechters in Tsjechië de 2G-coronapas van de hand gewezen, aangezien een dergelijke maatregel niet het doel mag hebben burgers indirect onder druk te laten zetten om zich te laten vaccineren. In hun ogen staat ‘drang’ dus wel in direct verband met ‘dwang’. Ook enkele (hogere) bestuursrechtbanken bij onze oosterburen hebben zich op gelijksoortige wijze uitgelaten over de 2G-regel. Gezien de beuzelachtige directe schade van de omikron- en deltavariant valt hier zeker iets voor te zeggen.

Dat 2G en 3G vergaande en vrijheidsbeperkende maatregelen zijn, is evident. Dit is ook wat onder meer de Raad van State in zijn eerder genoemde advies meenam. Ingeval van zulke maatregelen wordt gaandeweg voorzichtigheid en terughoudendheid getracht en dient gekeken te worden naar de proportionaliteit van de getroffen maatregelen. De bescherming van de volksgezondheid is immer het argument geweest om de ‘Tijdelijke regeling maatregelen covid-19’, inclusief het coronatoegangsbewijs, telkens te verlengen. Gezien het gegeven dat de huidige fase van het virus een ongevaarlijke is en de volksgezondheid niet meer dusdanig in het geding is, zou het mijns inziens logisch zijn deze maatregelen dan ook met een zekere terughoudendheid te benaderen. Nu bovendien is gebleken dat de werking van 2G en 3G onvoldoende effectief is, is de proportionaliteit ver te zoeken. Dat er,

binnen een deel van het kabinet, nog altijd angst is voor een verslechtering van de situatie op een later tijdstip, mag geen rechtvaardiging zijn voor de instandhouding of uitbreiding van de huidige maatregelen.

Mona Keijzer, die in september als minister werd ontslagen na haar kritiek op (de uitbreiding van) het gebruik van de coronapas, was en is ook voorstander van een zekere terughoudendheid. Zij maakte zich onder meer zorgen om de nevenschade, en dan met name om de staat van de mentale gezondheid van jongeren. Het in november verschenen rapport van het Trimbos-instituut bevatte weerzinwekkende cijfers: 80% van de jongeren lijdt aan eenzaamheid, 50% is depressief of neerslachtig en 25% is suïcidaal. Zijn dit géén redenen om op de maatregelen te reflecteren? Zijn dit géén redenen om aan deze problemen meer aandacht te besteden? Zijn dit redenen om het probleem slechts te benoemen? Het ‘juiste’ zeggen, betekent nog niet dat het ‘juiste’ wordt gedaan.

Er dient altijd ruimte te zijn voor discussie, daar er altijd (hoe gering ook) een grijs gebied zal zijn. (Zelf)reflectie is hierbij essentieel. Er zou géén schaamte moeten zijn bij het openstaan voor kritiek en andermans argumenten; evenmin bij het aangaan van een inhoudelijke discussie, of het toegeven van mogelijke fouten. Dit zal immers louter leiden tot een meer transparant, duidelijk en goed onderbouwd beleid - en niet één van twijfelachtige aard.

We hebben (helaas) mogen aanschouwen hoe een dergelijk, twijfelachtig beleid kan leiden tot de (uitzichtloze) compensatieregeling voor de aardbevingssslachtoffers in Groningen, de (uitzichtloze) afwikkeling van de Toeslagenaffaire en het (inmiddels hopelijk minder uitzichtloze) Coronabeleid. Wat betreft dit laatste valt niet alleen aan de handelswijze van de minister van VWS te twijfelen, denk aan de ongeldige opstapeling aan Wob-verzoeken en de gebrekkige totstandkoming van de 2G-wet, maar ook bij de 2G-wet *an sich* kunnen de nodige, terechte vraagtekens worden gezet. Vanuit egoïstisch oogpunt valt te hopen dat voor (in ieder geval) de jongeren de belemmeringen worden afgeschaald. Wellicht dat er ook wijze lessen getrokken worden uit de ‘zin’ van de maatregelen en dat er meer wordt omgekeken naar de zojuist genoemde groep. Gezien het beleid van de afgelopen jaren, stel ik deze hoop met lichte onzekerheid op schrift. Het zijn slechts wensen. Nieuwjaarswensen. ●

Waarde lezer,

Leuk om te zien dat je ook weer in het nieuwe jaar trouw de NOVUM erbij hebt gepakt! Wij kijken ernaar uit om van 2022 een sprankelend jaar te maken bij de vereniging.

Januari stond voor ons in het teken van de skireis naar Avoriaz. Een week lang hebben wij mogen genieten op de piste (inclusief vallen en opstaan). Natuurlijk is er ook uitgebreid geaprès-skied. 🍷

In februari staan er alweer veel leuke activiteiten op de planning, waaronder de bestuursinteresseborrel en de externe trip naar Parijs.

Hopelijk tref ik je snel aan op een activiteit 😊

Shireen Lander
Assessor onderwijs en carrière
101e bestuur der J.F.V. Grotius

Februari

- 18 Eerstejaarsactiviteit | Kroegentocht
- 22 Hightea: Maak kennis met de beroepsopleidingen
- 23 Collegetour | Bas Haan
- 24 Bestuursinteresseborrel
- 25 Gallery crawl

Maart

- 03 Externe trip | Parijs
- 07 Huiskamerlezing | Dividendbelasting
- 08 Kantorenbrunch
- 14 Uitwisseling met Gent
- 24 Kantoorbezoek | NautaDutilh

TERUGBLIK

januari / februari

De verplichte beraadtermijn: een doelondermijnend middel

Kamerlid Stoffer van de SGP sprak op donderdag 27 januari 2022 van een “zwarte dag”. Aan de orde was het voorstel van de leden Paternotte, Ellemeet en Tellegen om de verplichte minimale beraadtermijn van vijf dagen voor het afbreken van zwangerschappen, af te schaffen.¹ Geheel in de lijn der verwachting deed dit wetsvoorstel de aloude, fundamentele discussie over (überhaupt de wenselijkheid van) abortus oplaaien. De bescherming van het ongeborn leven en de autonomie van de vrouw verworden in deze kwestie tot twee uiteinden van een spectrum.

Hoewel de discussie over zwangerschapsafbrekingen *an sich* en de discussie over de beraadtermijn aan elkaar verwant zijn, zal in deze bijdrage alleen de laatstgenoemde kwestie besproken worden. Dit is niet alleen vanwege de beschikbare ruimte, maar des te meer vanwege de kern van de discussie over abortus. Mijns inziens gaat die discussie namelijk vooral over de vraag wanneer er werkelijk sprake is van een nieuw leven. De opvattingen over de start en de bescherming van dit ongeborn, nieuwe leven zijn gestoeld op religieuze overtuigingen, wetenschappelijk onderzoek en allicht ook op alles wat daartussenin zit. Dergelijke discussies kunnen tot in de lengte der dagen (vruchteloos) worden gevoerd.

Om die reden wil ik, alvorens inhoudelijk verder te gaan, benadrukken dat deze bijdrage gaat over de rechtvaardiging van een wettelijk verankerde, verplichte minimale beraadtermijn. Hierna zal kort worden besproken hoe deze beraadtermijn van vijf dagen, wettelijk is ingebed. Vervolgens zal ik bespreken waarom de beraadtermijn in de huidige vorm onwenselijk is. Daarbij zal ik eveneens ingaan op de redenen die destijds (en nog steeds) worden aangevoerd om een verplichte beraadtermijn op te nemen in de wet. Bij wijze van afsluiting volgt een kanttekening van meer algemene aard met betrekking tot de wettelijke inbedding van de abortusregelgeving.

Bouchra Boulouize
Redacteur

Zorgvuldigheid

Abortus in Nederland is in principe strafbaar. Op grond van art. 296 lid 1 Sr wordt het gronddelict van abortus met maximaal vier jaar en zes maanden gevangenisstraf of met een geldboete van de vierde categorie bestraft. De strafbaarheid van een abortus vervalt ingevolge art. 296 lid 5 Sr, indien de procedure is verricht in een kliniek of ziekenhuis conform de ‘Wet afbreking zwangerschap’ (hierna: Wafz). De verplichte beraadtermijn van vijf dagen is verankerd in art. 3 lid 1 Wafz op grond waarvan een abortus pas mag worden uitgevoerd op de zesde dag nadat de vrouw de arts heeft bezocht en daarbij haar voornemen met hem heeft besproken. Indien de abortus vóór het verstrijken van de termijn wordt uitgevoerd, wordt de uitvoerende arts bestraft met een geldboete van de vijfde categorie (art. 16 lid 1 Wafz).

De Wafz moet in samenhang met het ‘Besluit afbreking zwangerschap’ worden gelezen (hierna: Bafz). Beide regelingen zijn er sterk op geënt te waarborgen dat een zwangerschapsafbreking zorgvuldig gebeurt.² Op grond van art. 5 lid 2 sub b Wafz jo. art. 2 en 3 Bafz dient de arts de vrouw bij te staan in haar besluit en zich ervan te vergewissen dat zij dit besluit neemt en volhoudt op basis van vrijwilligheid. Bovendien dient de arts verantwoorde voorlichting te verstrekken over andere oplossingen voor de nood situatie van de vrouw, dan abortus (art. 5 lid 2 sub a Wafz). Verder is bepaald dat aan de deskundigen voldoende tijd en ruimte ter beschikking wordt gesteld en dat er eveneens voldoende zorg van deskundigen op psychologisch en maatschappelijk gebied beschikbaar is (art. 2 Bafz). Het verdient eveneens vermelding dat vanuit de zorgverleners zelf, ook standaarden zijn gecreëerd om de kwaliteit van de zorgverlening met betrekking tot abortussen te verbeteren.³

De verplichte beraadtermijn is in dit kader te beschouwen als een soort stok achter de deur. In de Memorie van Toelichting bij de Wafz wordt ten aanzien van de beraadtermijn namelijk gesproken van “een afdoende waarborg (...) tegen een overijlde uitvoering van een beslissing tot zwangerschapsafbreking.”⁴

Praktische implicaties van de verplichte beraadtermijn

De Wafz berust op twee pijlers. Enerzijds de bescherming van het ongeboren leven en anderzijds het faciliteren van hulp aan vrouwen in een nood situatie.⁵ De Wafz is al twee keer geëvalueerd, eenmaal in 2005 en eenmaal in

2020.⁶ In beide onderzoeken is aan bod gekomen of de verplichte beraadtermijn daadwerkelijk beschermt tegen “een overijlde uitvoering van een beslissing tot zwangerschapsafbreking”. Uit beide onderzoeken volgt dat de huidige, verplichte beraadtermijn de doelen van de Wafz niet, althans dermate onvoldoende waarborgt dat wordt aanbevolen de beraadtermijn in de huidige vorm te schrappen.⁷ Reeds in 2005 werd bekend dat de verplichte beraadtermijn niet de gewenste praktische implicaties heeft. Maar liefst 80% van de vrouwen gaf namelijk aan niet van mening te zijn veranderd over de voorgenomen zwangerschapsafbreking. Een deel van de rest van de vrouwen zegt zelfs gesterkt te zijn in haar voornemen de zwangerschap af te breken.⁸

Twijfel

Het overgebleven deel van de vrouwen geeft aan meer te zijn gaan twijfelen. De twijfel over het besluit tot abortus is een belangrijk argument voor voorstanders van de verplichte beraadtermijn.⁹ Het argument snijdt echter wat mij betreft geen hout.

Ik breng in herinnering dat het in dezen gaat om de verplichting vijf dagen na te denken over een besluit wat in veruit de meeste gevallen toch al was genomen. Dit verplichte karakter impliceert dat de vrouw zich niet bewust is van de consequenties van haar besluit.¹⁰ Er gaat een hele serie handelingen (de zwangerschapstest, het maken van de afspraak, de reis naar de kliniek c.q. het ziekenhuis etc.) vooraf aan alleen al het eerste consult. Dit, om nog maar te zwijgen van het welkomstcomité van anti-abortus-activisten dat in het kader van de vrijheid van meningsuiting, kennelijk vrouwen mag intimideren die al in een ontzettend zware periode zitten. Een vrouw wordt er in dit proces keer op keer aan herinnerd dat zij bezig is met de voorbereiding op een zwangerschapsafbreking. Zij komt niet naar de kliniek voor de gezelligheid. De algemeen van toepassing zijnde, verplichte beraadtermijn voegt daarmee niets toe aan de bewustwording van de gevolgen van een abortus. De hulpverlening is er bovendien met alle bovengenoemde waarborgen reeds sterk op geënt altijd in te gaan op symptomen van twijfel en in het verlengde daarvan: bespreking van de alternatieven voor abortus.¹¹

Met dit wetsvoorstel kan de zorgverlener een beraadtermijn meegeven die past bij de situatie. Het kan gaan om drie dagen, maar ook om tien dagen.¹² Het voorgestelde amendement van dhr. Van Houwelingen (FvD) in reactie op dit wetsvoorstel, om vrouwen die

de negen wekengrens zijn gepasseerd, te verplichten om een echo te ondergaan, vind ik dan ook even absurd als abject.¹³ Met het idee dat niet te lichtzinnig tot abortus mag worden geresorteed, oppert Van Houwelingen dat een echo de vrouw werkelijk bewust zou maken van de gevolgen van haar verzoek. Dit, alsof de zwangerschap zich niet in het lichaam van de vrouw voltrekt. Zo lang er dergelijke voorstellen worden gedaan, zal het mij een raadsel blijven waarom de voorstellers en gelijkgezinden denken dat een abortus het gevolg is van een gebrek aan bewustwording. Een abortus is nooit een field trip geweest en zal dat ook nooit worden. Het voorstel inhoudende de verplichting een echo te ondergaan is in mijn ogen niet meer dan pure leedtoevoeging en een accurate indicatie van het beeld dat Van Houwelingen heeft van het niveau waarop vrouwen functioneren.

Medicamenteuze abortus of instrumentele abortus

Met dit wetsvoorstel wordt de abortusarts erkend in zijn professionaliteit bij het beoordelen van een toepasselijke beraadtermijn. De nieuw in te voeren mogelijkheid tot maatwerk, brengt mij op het essentiële punt met betrekking tot de wijze waarop de verplichte

beraadtermijn van invloed kan zijn op de 'zwaarte' van de abortus. De zogeheten 'negen wekengrens' bepaalt of de abortus medicamenteus of instrumenteel geschiedt. Een instrumentele zwangerschapsafbreking is meer invasief en vindt vaak plaats onder enige vorm van verdoving.¹⁴ De medicamenteuze zwangerschapsafbreking geniet dan ook de voorkeur van de NVOG (Nederlandse Vereniging voor Obstetrie en Gynaecologie) boven de instrumentele zwangerschapsafbreking.¹⁵

Om legio redenen worden zwangerschappen op een wat later moment ontdekt, waardoor de negen wekentermijn, zonder dat de vrouw zich daarvan bewust was, reeds is gaan lopen. Los van het moment van ontdekking van de zwangerschap, zijn vrouwen om even zo veel redenen niet altijd in staat om direct naar de kliniek of het ziekenhuis te komen. De vijf dagen verplichte beraadtermijn kan daardoor betekenen dat er een zwaardere ingreep moet worden verricht dan nodig was geweest. In mijn optiek zit de wetgever op de stoel van de arts, die in dergelijke gevallen in overleg met de patiënt met een kortere beraadtermijn een minder invasieve procedure kon uitvoeren. Overigens wijst de WHO ook Nederland met haar verplichte beraadtermijn op het mogelijke effect dat vrouwen de zorg gaan uitstellen wat veilige

abortuszorgverlening in gevaar kan brengen. Een verplichte beraadtermijn wordt dan ook door de WHO gezien als een onterechte restrictie, die het beste kan worden opgeheven.¹⁶

Criminalisering van de abortus

Tevens wil ik van de gelegenheid gebruik maken om een principiële punt aan te kaarten. De huidige inbedding van de wetgeving omtrent abortus is onnodig criminaliserend. Om te beginnen zijn abortushulpverleners door het uitgangspunt van strafbaarstelling in art. 296 lid 1 Sr onderhevig aan een veel zwaarder toetsingskader voor hun medisch handelen dan andere zorgprofessionals. Abortus is een medische procedure, die ook in de wet- en regelgeving als zodanig moet worden beschouwd. De abortushulpverlener die in de uitvoering een fout maakt, of niet voldoet aan de professionele standaarden, behoort in het verlengde daarvan wat mij betreft in het tuchtrecht ter verantwoording te worden geroepen. Ik begrijp en onderschrijf dat de regelgeving omtrent abortus moet reflecteren dat de bescherming van het ongeboren leven eveneens prioriteit heeft. Het is echter het in beginsel strafbaar zijn van de abortus wat mij niet alleen stoort, maar ook enigszins onbegrijpelijk voorkomt gezien het karakter van de bepaling in art. 296 lid 1 Sr. Gelet op de delictomschrijving, komen de strafbaarstelling en eventuele sanctionering namelijk pas aan bod op het moment dat de behandeling is gegeven. Kort en goed: het belang van het ongeboren leven is praktisch non-existent op het moment dat de strafrechtelijke bepaling van art. 296 lid 1 Sr aan de orde komt. Dit maakt art. 296 lid 1 Sr (per definitie) ongeschikt voor de bescherming van het ongeboren leven. De uitzonderlijke gevallen waarin het strijdige handelen van een abortusarts zeer ernstig is, zouden uiteraard wel in het strafrecht geregeld kunnen worden.

Er is, resumerend, veel terrein te winnen op het vlak van abortuswetgeving. De afschaffing van de verplichte beraadtermijn en de decriminalisering van de wettelijke regelgeving omtrent abortus zijn daarbij naar mijn mening essentiële, eerste stappen. ●

1. *Plenair verslag 43e vergadering Tweede Kamer donderdag 27 januari 2022.*

2. *MvT wetsvoorstel tot wijziging van de Wafz Kamerstukken II 2020/21, 35737, nr. 3, p.10.*

3. *Zo is er een richtlijn ("Richtlijn begeleiding van vrouwen die een zwangerschapsafbreking overwegen") opgesteld door het NGvA (Nederlands Genootschap van Abortusartsen) waarin uitgebreid wordt ingegaan op de factoren waaruit de professionele begeleiding*

bij de besluitvorming omtrent abortus dient te bestaan.

4. *MvT Wafz Kamerstukken II 1978/79, 15475, nr. 1-4, p. 17-18.*

5. *Ibid.*

6. *De genoemde jaren zijn overigens de jaren waarin de rapporten zijn verschenen. Kamerstukken II 2020/21, 35737, nr. 5, p. 3.*

7. *Eerste evaluatie Wet afbreking zwangerschap, bijlage bij Kamerstukken II 2005/06, 30371, nr. 1, p. 159 en Tweede evaluatie Wet afbreking zwangerschap, bijlage bij Kamerstukken II 2019/20, 30371, nr. 42, p. 155.*

8. *Eerste evaluatie Wet afbreking zwangerschap, bijlage bij Kamerstukken II 2005/06, 30371, nr. 1, p. 158-159.*

9. *Zie bijvoorbeeld de inbreng van mevr. Bikker (CU), dhr. Stoffer (SGP) en dhr. Van Houwelingen (FvD) Plenair verslag 43e vergadering Tweede Kamer donderdag 27 januari 2022.*

10. *Deze implicatie is toch vrij expliciet, gelet op de bewoordingen die in de MvT bij de Wafz worden gebezigd.*

11. *Ibid.*

12. *Voorstel tot wijziging van de Wafz Kamerstukken II 2020/21, 35737, nr. 6.*

13. *Idem.*

14. *'meer informatie over abortus in Nederland', ngva.net.*

15. *Ibid.*

16. *WHO, 'Safe abortion: technical and policy guidance for health systems', second edition 2012, p. 94.*

Obstakels voor onderzoek naar bacteriofagen in Nederland

In de medische wereld is de laatste jaren een groeiende vrees ontstaan voor bacteriële resistentie, in de volksmond ook wel bekend als de ‘ziekenhuisbacterie’. Dit houdt in dat de huidige standaardtherapie voor bacteriële infecties, antibiotica, steeds minder werkzaam wordt. Er wordt voorspeld dat in 2050 alleen al 10 miljoen mensen wereldwijd zullen sterven aan infecties met een resistente bacterie.¹ Onderzoek naar nieuwe typen antibiotica wordt maar zeer beperkt gedaan, mede door de verwachte lage winstmarges van de farmaceutische industrie.² Er is de laatste jaren echter sprake van groeiende aandacht voor bacteriofagen, een alternatief voor antibiotica in de bestrijding van bacteriële infecties. Zogenaamde ‘fagentherapie’ zou mogelijk een oplossing kunnen zijn voor dit groeiende probleem. Desondanks is er van onderzoek naar fagentherapie in Nederland nauwelijks sprake, terwijl in bijvoorbeeld België wel gebruik wordt gemaakt van fagentherapie in specifieke gevallen. In dit artikel zal ik uitleggen wat fagentherapie is en waarop dit verschilt van antibiotica. Daarnaast zal ik ingaan op de juridische obstakels voor gebruik in Nederland en waarom dit in bijvoorbeeld België wel gedaan kan worden. Tenslotte zal ik aanbevelingen doen voor hoe dit in Nederland, zoals in België, mogelijk zou kunnen worden gemaakt.

Rudolf Willem van Dam
Redacteur

Bacteriën zijn eencellige organismen die in totaal 15 procent van alle biomassa in de wereld uitmaken.³ Voor dit artikel ga ik met name in op het gebruik van fagentherapie tegen pathogene (ziekmakende) bacteriën, waarvan er slechts een paar honderd groepen bestaan. Er zijn daarnaast vele duizenden non-pathogene bacteriegroepen, waarvan een deel zich ook in de mens bevindt.⁴ Non-pathogene bacteriën vervullen een belangrijke rol voor de mens, aangezien ze een beschermde rol hebben voor bijvoorbeeld de huid en in de darmen.^{5,6} De pathogene bacteriën zijn echter potentieel gevaarlijk voor de mens. Zodra het eigen immuunsysteem een infectie met een pathogene bacterie niet meer kan bestrijden zal naar medische behandelingen gekeken moeten worden om te voorkomen dat de bacteriële infectie mogelijk dodelijk zal aflopen.

Antibioticagebruik om bacteriële infecties tegen te gaan, is begonnen in de jaren '30 van de vorige eeuw. De Schotse arts Alexander Fleming ontdekte per toeval dat een bepaalde schimmel, die bij een van zijn bacteriekweken was gekomen, ervoor zorgde dat er geen bacteriën meer konden groeien op plaatsen waar de schimmel terecht kwam. De ontdekking van Fleming leidde uiteindelijk tot de inzet van antibiotica, als eerste het antibioticum penicilline, tegen pathogene bacteriën.⁷ Destijds was het in de geneeskunde gebruikelijk om ontsmettingsmiddelen te gebruiken om te voorkomen dat wonden zouden gaan ontsteken. Het grote probleem was alleen dat ontsmettingsmiddelen niet selectief zijn in hun werkingsmechanisme, waardoor ook lichaamseigen cellen beschadigd raken.⁸ Dit leidde ertoe dat wonden eigenlijk te fel behandeld werden en vaak zeer slecht genezen. Ook leidde behandeling er soms toe dat patiënten stierven aan de behandeling zelf, vanwege de toxiciteit van de middelen. Antibiotica had de unieke eigenschap dat slechts bacteriën getroffen werden, waardoor wonden sindsdien veel beter genezen. Na penicilline werden verscheidene andere antibiotica gecreëerd waardoor er tegenwoordig een scala aan antibiotica tegen bacteriën bestaat. Het is in de moderne geneeskunde inmiddels de standaard om antibiotica voor te schrijven aan patiënten die geïnfecteerd zijn met een pathogene bacterie als het lichaam dit niet zelf weet te klaren. Daarnaast wordt antibiotica ook vaak voorgeschreven bij patiënten die een operatie moeten ondergaan of bij patiënten die bijvoorbeeld voor langere tijd op de Intensive Care liggen, ter preventie van infecties.^{9,10}

Bacteriële resistentie

De opkomst van het gebruik van antibiotica in de medische wereld kent echter ook een potentieel gevaar: het ontstaan van resistente bacteriën. Een resistente bacterie is een bacterie die door veelvuldig contact van voorgaande generaties aan antibiotica inmiddels resistentie heeft ontwikkeld tegen zo goed als alle typen antibiotica. Dit probleem is ontstaan door het veelvuldig gebruik van antibiotica in de gezondheidszorg. Doordat een groep bacteriën in contact komt met antibiotica zou deze groep moeten sterven. Er zijn echter factoren, zoals het niet goed afmaken van een antibioticakuur door een patiënt of het hoge standaardgebruik van antibiotica in de bio-industrie, waardoor een deel van de groep bacteriën weet te overleven. De nog levende bacteriën hebben dan vaak een specifieke eigenschap die helpt om het werkingsmechanisme van de antibiotica tegen te gaan. De volgende generatie van deze groep bacteriën zal dan in hogere mate deze eigenschap bevatten. Indien deze combinatie van een unieke resistentie-eigenschap en het veelvuldige verkeerde gebruik van antibiotica lang genoeg doorgaat, zal er uiteindelijk een groep bacteriën ontstaan waarop een specifiek type antibiotica geen effect meer heeft.

In eerste instantie kan dan nog gekeken worden naar het inzetten van een ander type antibiotica. Deze verandering van kuur is echter de laatste decennia reeds ingezet, waardoor er nu sprake is van een groeiende populatie bacteriën waar bijna alle typen antibiotica nauwelijks een effect op heeft. Als patiënten met bijvoorbeeld een verzwakt immuunsysteem in aanraking komen met deze resistente bacteriën, zullen zij allereerst niet in staat zijn deze met het eigen immuunsysteem te klaren. Daarnaast zijn er geen goede behandelingen, waardoor een infectie potentieel dodelijk kan aflopen. Alleen al in de Verenigde Staten vallen al jaarlijks 35.000 doden door resistente bacteriën.¹¹ In de Europese Unie is vooral in Zuid-Europa sprake van een groeiend probleem met resistente bacteriën.¹² Nederland en een aantal andere Noord-Europese landen staan bekend om de proportionele inzet van antibiotica, wat het probleem met resistente bacteriën nog redelijk heeft weten te beperken. Toch zou het naïef zijn om te denken dat Noord-Europa het probleem altijd in de hand zal weten te houden. Om die reden zal er zo snel mogelijk gekeken moeten worden naar potentiële nieuwe behandelmethodes van bacteriële infecties.

Bacteriofagen zouden een oplossing kunnen zijn voor het probleem van bacteriële resistentie. Sinds het Tv-programma 'Radar' in oktober 2017 aandacht besteedde aan fagentherapie is de aandacht voor deze

behandelmethode gestegen.¹³ In de media werd de fagentherapie al snel geprezen als de potentiële oplossing voor het probleem van resistente bacteriën. Nieuw is het gebruik van fagentherapie echter niet. Bacteriofagen zijn in zowel 1915, als in 1917 door twee onderzoekers onafhankelijk van elkaar ontdekt.¹⁴

“Noord-Europese landen staan bekend om de proportionele inzet van antibiotica, wat het probleem met resistente bacteriën nog redelijk heeft weten te beperken. Toch zou het naïef zijn om te denken dat Noord-Europa het probleem altijd in de hand zal weten te houden.”

Een bacteriofaag is een soort virus, dat specifiek op bacteriën gericht is. Bacteriofagen zorgen in ecosystemen voor het in balans houden van verschillende bacteriekoloniën.¹⁵ Het grote voordeel van fagentherapie, ten opzichte van antibiotica, is de specifieke behandeling tegen pathogene bacteriën, waardoor non-pathogene bacteriën gespaard blijven. Daarnaast zullen bacteriën minder snel resistent kunnen worden tegen bacteriofagen, aangezien bacteriofagen zelf ook mee-evolueren met de bacteriën.¹⁶

Na de ontdekking van bacteriofagen aan het begin van de 20e eeuw werd al snel geëxperimenteerd met het kweken van specifieke fagen om bacteriële infecties te bestrijden. Deze ontwikkeling vond parallel plaats aan de ontwikkeling van de eerste antibiotica. De biologische mechanismen achter antibiotica bleek eerder begrepen te worden door wetenschappers, waarna steeds meer onderzoekers in met name Westerse landen hun focus op antibiotica legden. Met de introductie en het succes van penicilline tijdens de Tweede Wereldoorlog was de strijd voorlopig beslecht, en werd antibiotica de standaardbehandeling van infecties. De ontwikkeling van fagentherapie ging daarentegen in de Sovjet-Unie onverstoord verder. Dit heeft ertoe geleid dat in een aantal Oost-Europese landen fagentherapie een mogelijke behandeling voor bacteriële infecties is geworden.¹⁷

Op basis van al deze informatie zou al snel de conclusie getrokken kunnen worden dat fagentherapie in Nederland zo snel mogelijk in een klinische trial getest moet worden,

om te kijken of dit ook een behandelingsoptie kan zijn bij patiënten die ernstig ziek worden van resistente bacteriën.

In het Universitair Medisch Centrum Utrecht zijn in 2018 de eerste stappen gezet naar een biobank voor bacteriofagen, wat inhoudt dat verscheidene soorten bacteriofagen in deze biobank opgeslagen zouden kunnen worden. Met behulp van die bacteriofagen zouden daarna experimenten gedaan kunnen worden naar de inzet van fagentherapie bij bacteriële infecties.¹⁸ Wel geldt in Nederland voor elk klinisch wetenschappelijk onderzoek de ‘Wet medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen’ (WMO). Deze wet bevat alle eisen waaraan een klinisch experiment moet voldoen om toegestaan te zijn.

Een eis die zeer vaak geldt bij medisch wetenschappelijk onderzoek bij mensen is dat er toestemming dient te zijn gegeven door een Medisch Ethische Toetsingscommissie (METC).¹⁹ Een METC bestaat vaak uit ethici, artsen en verscheidene andere zorgverleners die deskundig zijn op verschillende gebieden van medisch wetenschappelijk onderzoek.²⁰ Een METC kan pas een positief oordeel geven aan een onderzoeksprotocol als aan verscheidene eisen voldaan is. Het moet onder andere gaan om een proportioneel zinvol en methodologisch juist uitgevoerd onderzoek. De risico's en belasting van de proefpersonen moeten daarnaast minimaal zijn. Ook dient (uiteraard) uitdrukkelijke toestemming van de proefpersonen voor deelname aan het klinisch onderzoek te zijn verleend.²¹ In Nederland zijn bacteriofagen echter nog lang niet klaar voor klinisch onderzoek, aangezien de aandacht voor fagentherapie pas zeer recent in Nederland is opgekomen. Zo dient er nog een aantal hordes doorlopen te worden voordat een klinisch onderzoek overwogen kan worden.

Situatie in België

Daartegenover wordt fagentherapie momenteel wel in specifieke gevallen gebruikt in, bijvoorbeeld, het Universitair Ziekenhuis Leuven in België.²² Het gaat dan om gevallen van botinfectie 's waarbij antibiotica niet meer werkzaam is vanwege de aanwezigheid van resistente bacteriën. Deze behandelingsoptie van fagentherapie is slechts via een specifieke constructie mogelijk, die ook wel ‘magistrale bereiding’ wordt genoemd. Dit gebeurt via een passage uit de ‘Wet op de geneesmiddelen’ van België.²³ Daaruit blijkt dat het een ziekenhuisapotheker is toegestaan om geneesmiddelen en medische hulpmiddelen af te leveren, indien dat ten behoeve is van een zorgverlener die het dergelijke

geneesmiddel of medisch hulpmiddel in depot mag houden om een specifieke patiënt te behandelen. Dit houdt in dat een arts in overeenstemming met een apotheker een middel mag inzetten dat niet geregistreerd staat en dat door de desbetreffende apotheker zelfstandig wordt geproduceerd. Magistrale bereiding wordt in de praktijk vaak al gebruikt door apothekers om specifieke hormoonpreparaten te produceren waar geen patent op rust. Mede vanwege het niet bestaan van een patent worden deze hormoonpreparaten niet door de farmaceutische industrie geproduceerd, vanwege de afwezigheid van een hoge potentiële winstmarge.²⁴ Voor magistrale bereiding van fagentherapie is het nodig dat de fagen gekweekt worden door een Belgisch lab en dat de bereiding van de bacteriofagen door een ander onafhankelijk erkend Belgisch lab op kwaliteit wordt gekeurd. Om een geneesmiddel in te mogen zetten is namelijk sprake van zeer strenge kwaliteitseisen bij de productie, om het medisch-ethische principe van niet-schaden zoveel mogelijk recht te doen. Het is immers niet de bedoeling dat patiënten schade ondervinden doordat geneesmiddelen vervuild of van lage kwaliteit zijn. Om de kwaliteitscontrole uit te mogen voeren is het voor een lab nodig om accreditatie te verkrijgen.²⁵ Het was dus nodig om een onafhankelijk lab deze accreditatie te laten

verkrijgen voordat tot productie overgegaan kon worden.

In het Belgische parlement is in commissievergaderingen door de jaren heen vaak met voormalig minister van Volksgezondheid Maggie De Block besproken of fagentherapie in de gezondheidszorg een plaats zou hebben. Minister de Block stond hier altijd positief tegenover, maar stelde wel dat gebruik volgens magistrale bereiding geen vorm van klinisch onderzoek was.²⁶ Voor magistrale bereiding is, zowel in Nederland als in België, naast kwaliteitsnormen voor productie ook vereist dat de grondstof voor een medicijn - in dit geval bacteriofagen zelf - goedgekeurd staan in de Europese Farmacopee; een database waarin alle toegestane grondstoffen voor medicijnen staan vermeld.²⁷

Bacteriofagen staan echter niet in de Europese Farmacopee vermeld, waardoor het kweken van specifieke bacteriofagen niet zomaar zou mogen conform de magistrale bereiding. In België is daarom expliciet toestemming verleend door het Ministerie van Volksgezondheid om de productie van bacteriofagen via magistrale bereiding wél mogelijk te maken, waardoor dit nu is toegestaan. In 2016 kwam daarnaast een wetenschappelijk advies van het 'Belgische Federaal

Agentschap voor Geneesmiddelen en Gezondheidsproducten' uit, waarin goedkeuring werd verleend om bacteriofagen te produceren en kwaliteitseisen voor productie waren opgesteld. Magistrale bereiding van bacteriofagen voor individuele gevallen werd, mede dankzij deze twee handelingen van de Belgische overheid, mogelijk.

Momenteel worden de gebruikte fagen gekweekt in het Militair Hospitaal Koningin Astrid - de kwaliteitscontrole wordt gedaan door het Belgische federale wetenschappelijke onderzoekscentrum 'Sciensano'.²⁸ Via inspanningen van Belgische onderzoekers, het Belgische parlement en de Belgische overheid is het dus uiteindelijk gelukt om fagentherapie in België via magistrale bereiding in specifieke gevallen in te mogen zetten.

De inzet van fagentherapie gebeurt voornamelijk in het Militair Hospitaal Koningin Astrid. In het begin vooral bij brandwondpatiënten die leden aan resistente bacteriën.²⁹ Sinds 2018 verkrijgt het Universitair Ziekenhuis Leuven vanuit het Militair Hospitaal Koningin Astrid bacteriofagen om fagentherapie in te kunnen zetten bij de behandeling van resistente botinfecties.

In België is het gebruik van fagentherapie in beperkte gevallen dus mogelijk. Dit is door Nederlandse parlementsleden en door de Nederlandse media niet onopgemerkt gebleven. In de Tweede Kamer zijn, naar aanleiding van de Radar-uitzending over fagentherapie, in november 2017 Kamervragen gesteld door voormalig SP-kamerlid Nine Kooiman omtrent de mogelijkheid om bacteriofagenonderzoek te laten doen in Nederland. Toenmalig minister Bruins van Medische Zorg heeft destijds verteld dat er al stappen werden gemaakt om in Nederland onderzoek te doen naar de effectiviteit van bacteriofagen bij bacteriële resistentie.³⁰ Er zou sprake zijn van zowel nationale, als internationale subsidiëring van dergelijk onderzoek.

In februari 2018 heeft Kooiman opnieuw kamervragen gesteld naar de stand van zaken omtrent het bacteriofagen onderzoek in Nederland, naar aanleiding van een uitzending over bacteriofagen van 'Hart van Nederland'. Zij vroeg dezelfde minister daarbij ook wat hij vond van de uitspraken van Universitair hoofddocent Stan Brouns van de TU Delft, die verzocht zou hebben dat er vanuit de overheid meer subsidiëring plaats zou moeten vinden voor dergelijk onderzoek. Minister Bruins antwoordde hierop dat er al 20 miljoen euro beschikbaar zou zijn

gesteld voor onderzoek naar middelen in de strijd tegen bacteriële resistentie, waarvan een deel naar onderzoek naar fagentherapie. Het budget zou worden verhoogd in het regeerakkoord van Kabinet Rutte III, alleen dienden onderzoekers wel zelf onderzoeksvoorstellen in te dienen. Ook benadrukte de minister dat het erg moeilijk zou worden om bacteriofagen als geneesmiddel te registreren vanwege de individualiteit van de behandeling. Elke patiënt heeft immers een andere type bacteriofaag nodig vanwege de specifieke bacteriën die elke patiënt bij zich zou dragen. Daarnaast schreef hij in zijn antwoord aan de kamer dat fagentherapie - vanwege de moeilijke registratie - niet makkelijk een handelsvergunning kan krijgen om als regulier geneesmiddel ingezet te worden en dat magistrale bereiding dit probleem niet zou hebben.³¹

“Mede vanwege het niet bestaan van een patent worden deze hormoonpreparaten niet door de farmaceutische industrie geproduceerd, vanwege de afwezigheid van een hoge potentiële winstmarge.”

In maart 2018 heeft kamerlid Kooiman als reactie daarop wederom kamervragen gesteld over de mogelijkheid om de Belgische route van magistrale bereiding te volgen, opdat fagentherapie ook in Nederland in specifieke gevallen ingezet zou kunnen worden. De minister antwoordde hierop dat hij niet wist of het in Nederland goed mogelijk zou zijn om de Belgische route te volgen, maar dat magistrale bereiding waarschijnlijk niet de juiste methode zou zijn om gedegen klinisch onderzoek naar de effectiviteit van bacteriofagen te doen. Wel was de minister bereid om verder te onderzoeken of de werkwijze van magistrale bereiding überhaupt mogelijk zou zijn in Nederland. Hij legde er daarbij de nadruk op dat er vooral ingezet moet worden op manieren om consensus te bereiken binnen wetenschappelijke kringen over de effectiviteit van fagentherapie.³¹

In november 2018 is daarna door de 'TROIKA Foundation', een stichting die onderzoek doet naar de inzet van bacteriofagen, een petitie aan Minister Bruins aangeboden voor meer onderzoek naar bacteriofagen. De minister heeft hierop gereageerd door te stellen dat uit

literatuuronderzoek van het RIVM was gebleken dat er nog geen consensus bestaat omtrent de werkzaamheid van bacteriofagen en dat er meerdere fondsen zouden bestaan waar een verzoek tot subsidiëring van onderzoek bij kan worden gedaan. De minister benadrukte daarnaast dat er geen onderzoekfonds puur gericht op fagentherapie zou worden opgezet.³³

In 2019 is door het televisieprogramma ‘Dokters van Morgen’ opnieuw aandacht besteed aan fagentherapie, waarna de fracties van VVD, PVV, CDA, D66 en SP nogmaals kamervragen aan Minister Bruins hebben gesteld inzake de mogelijkheden voor onderzoek naar de inzet van fagentherapie.³⁴ Minister Bruins schreef in zijn reactie dat er nog steeds niet genoeg wetenschappelijk onderzoek was gedaan naar de effectiviteit. Magistrale bereiding zou daarnaast zeker wettelijk mogelijk moeten zijn, maar het kweken van bacteriofagen was volgens de minister zeer ingewikkeld. Hierdoor zou dit een vrij moeilijke manier zijn om bacteriofagen te verkrijgen. Het zou namelijk individueel gerichte therapie moeten zijn, waardoor een ingewikkeld proces ook steeds net anders zou moeten worden uitgevoerd.

“Natuurlijk is het zo dat het nog lang niet zeker is of fagentherapie daadwerkelijk de oplossing is voor bacteriële resistentie. (...) Het verrichten van meer onderzoek zou niettemin een stap in de juiste richting kunnen zijn om het dreigende probleem van de bacteriële resistentie tegen te gaan.”

Mogelijkheden voor Nederland

In Nederland is er dus nog een aantal obstakels om fagentherapie experimenteel in te mogen zetten bij behandeling van resistente bacteriën. Binnen de medische wereld is nog veel discussie gaande omtrent de werkzaamheid van bacteriofagen. Uit een onderzoek naar meerdere klinische studies is gebleken dat er wel sprake lijkt te zijn van een effect op het behandelen van resistente bacteriën. Desalniettemin stelt dit onderzoek ook voor dat er nog meer kwalitatief hoogstaande studies gedaan moeten worden om effectiviteit daadwerkelijk

aan te tonen.³⁵ Productie zou in Nederland mogelijk zijn via, net zoals in België, magistrale bereiding. De minister van Medische Zorg heeft bevestigd dat dit wettelijk kan. Hiervoor is dus wel de accreditatie van een onafhankelijk onderzoekslab nodig.

Het verkrijgen van die accreditatie is echter zeer kostbaar en neemt veel tijd in beslag. Voor generieke geneesmiddelen wordt dit bekostigd door de farmaceutische industrie. Een mogelijk obstakel voor financiering door de farmaceutische industrie is echter dat er op bacteriofagen geen goed patent mogelijk zou zijn. Bacteriofagen veranderen continu van samenstelling om zich aan te passen aan resistente bacteriën en zijn een biologische entiteit. Er is dus vanuit de farmaceutische industrie geen financiële prikkel om te investeren in een lab dat accreditatie voor kwaliteitskeuring van bacteriofagen zou verkrijgen. In België is dit dus wel gedaan door accreditatie van het Sciensano onderzoekscentrum, wat een Belgische overheidsinstantie is.

Er zou naar mijn idee daarom gekeken kunnen worden of, in het belang van de mogelijkheid dat bacteriofagen een belangrijk hulpmiddel in de strijd tegen bacteriële resistentie kunnen zijn, een dergelijke accreditatie op kosten van de Nederlandse overheid zou kunnen worden gedaan. Voor de mogelijkheid tot magistrale bereiding zou gekeken kunnen worden of het ministerie van Volksgezondheid toestemming zou kunnen verlenen tot productie door concrete kwaliteitsnormen op te stellen. Hiermee zou de productie van bacteriofagen en goedkeuring door een onafhankelijk laboratorium worden geregeld. Magistrale bereiding voor specifieke gevallen zou dan in Nederland ook mogelijk zijn.

Het compleet laten produceren in België en daarna naar Nederland laten transporteren van bacteriofagen is een andere mogelijkheid. Ook in dit geval is echter aantal hordes te bespeuren, aangezien buitenlandse medicijnen voor gebruik in Nederland eerst door een Nederlandse apotheek doorgevoerd moeten worden. Dit houdt in dat de Nederlandse apotheek garant staat voor de veiligheid en effectiviteit van een geneesmiddel. Aangezien bacteriofagen geen goedgekeurd middel in Nederland zijn en omdat er dus nog geen sterk overtuigende klinische studies naar effectiviteit zijn verricht, is het erg moeilijk om invoering via een apotheek op deze manier mogelijk te maken.

Concluderend zijn er twee mogelijkheden om bacteriofagen-onderzoek in Nederland plaats te laten

vinden. De Belgische route zou gekozen kunnen worden: overheidstoestemming voor magistrale bereiding en controle door een onafhankelijk lab met accreditatie die door de overheid bekostigd wordt. In het andere geval zouden de bacteriofagen die in België worden gekweekt, in Nederland door apothekers ingeklaard worden. Beide oplossingen kennen wel zeer veel moeilijke afwegingen en een ingewikkeld juridisch proces, ik heb in dit artikel nog slechts een fractie van de uitgebreide wetgeving omtrent productie en invoering van nieuwe geneesmiddelen benoemd.

Natuurlijk is het zo dat het nog lang niet zeker is of fagentherapie daadwerkelijk de oplossing is voor bacteriële resistentie. Er zal eerst nog veel onderzoek plaats moeten vinden, en het huidige onderzoek laat vooral positieve resultaten bij bot- en huidinfecties zien. Andere opties, zoals veel selectiever omgaan met antibiotica in andere landen in de wereld en in de Nederlandse bio-industrie, dienen allereerst overwogen te worden. Het verrichten van meer onderzoek zou niettemin een stap in de juiste richting kunnen zijn om het dreigende probleem van de bacteriële resistentie tegen te gaan. ●

1. *No Time to Wait: Securing the Future from Drug-Resistant Infection, Report to the Secretary-General of the United Nations* 2019.
2. Plackett, Benjamin. (2020). *Why big pharma has abandoned antibiotics*. *Nature*. 586. S50-S52.
3. Bar-On YM, Phillips R, Milo R. *The biomass distribution on Earth*. *Proc Natl Acad Sci U S A*. 2018 Jun 19;115(25):6506-6511.
4. McFall-Ngai M. *Adaptive immunity: care for the community*. *Nature*. 2007 Jan 11;445(7124):153.
5. Cogen AL, Nizet V, Gallo RL. *Skin microbiota: a source of disease or defence?* *Br J Dermatol*. 2008 Mar;158(3):442-55.
6. Yoon MY, Lee K, Yoon SS. *Protective role of gut commensal microbes against intestinal infections*. *J Microbiol*. 2014 Dec;52(12):983-9.
7. Gaynes, Robert P. "The Discovery of Penicillin—New Insights After More Than 75 Years of Clinical Use." *Emerging Infectious Diseases* 23 (2017): 849 - 853.
8. C. Columbus, 'In a world with no antibiotics, how did doctors treat infections?', *theconversation.com*.
9. Ludwig KA, Carlson MA, Condon RE. *Prophylactic antibiotics in surgery*. *Annu Rev Med*. 1993;44:385-93.
10. Martin-Loeches, I., Leone, M. & Einav, S. *Antibiotic prophylaxis in the ICU: to be or not to be administered for patients undergoing procedures?* 2020. *Intensive Care Med* 46, 364–367.
11. *Antibiotic Resistance Threats in the United States 2019*. United States Department of Health and Human Services.
12. *Summary of the latest data on antibiotic resistance in the European Union 2014*. European Centre for Disease Prevention and Control.
13. 'Zijn bacteriofagen een goed alternatief als antibiotica niet meer werken?' *www.radar.avrotros.nl*.
14. Taylor M.W. (2014) *The Discovery of Bacteriophage and the d'Herelle Controversy*. In: *Viruses and Man: A History of Interactions*. Springer, Cham.
15. Al-Shayeb, B., Sachdeva, R., Chen, LX. et al. *Clades of huge phages from across Earth's ecosystems*. *Nature* 578, 425–431 (2020).
16. Shabbir MA, Hao H, Shabbir MZ, Wu Q, Sattar A, Yuan Z. *Bacteria vs. Bacteriophages: Parallel Evolution of Immune Arsenal*. *Front Microbiol*. 2016 Aug 17;7:1292.
17. Hanlon GW. *Bacteriophages: an appraisal of their role in the treatment of bacterial infections*. *Int J Antimicrob Agents*. 2007 Aug;30(2):118-28.
18. 'Onderzoek naar faagtherapie' *www.umcutrecht.nl*.
19. Artikel 2 lid 2a WMO
20. Artikel 14 lid 2 WMO
21. Artikel 3 WMO
22. 'Bacteriofaagtherapie krijgt wettelijk kader' *www.pers.uzleuven.be*.
23. Artikel 6 quater § 3, *Wet op de Geneesmiddelen van België*.
24. Pirnay JP, Verbeke G, Ceysens PJ, Huys I, De Vos D, Ameloot C, Fauconnier A. *The Magistral Phage*. *Viruses*. 2018 Feb 6;10(2):64.
25. *Koninklijk besluit betreffende de controle en de analyse van de grondstoffen die door de officina-apothekers gebruikt worden*. Gepubliceerd in *Belgisch Staatsblad van 31-01-1998*.
26. *Verslag van vergadering van de Commissie voor de Volksgezondheid, het Leefmilieu en de Maatschappelijke Hernieuwing*, 5 Juli 2016.
27. 'Eigen bereidingen apotheek' *www.igj.nl*.
28. *Verslag van vergadering van de Commissie voor Gezondheid en Gelijke Kansen*, 15 Juli 2021.
29. 'Wettelijk kader voor behandeling superbacteriën via faagtherapie' *www.nieuws.kuleuven.be*.
30. *Aanhangsel van de Handelingen 2017/18*, nr. 566.
31. *Aanhangsel van de Handelingen 2017/18*, nr. 1399.
32. *Aanhangsel van de Handelingen 2017/18*, nr. 1811.
33. *Reactie van de Minister voor Medische Zorg van 29 november 2018*, 2018D57333.
34. *Brief van de Minister voor Medische Zorg van 14 mei 2019*.
35. Lynn El Haddad, Cynthia P Harb, Marc A Gebara, Mark A Stibich, Roy F Chemaly, *A Systematic and Critical Review of Bacteriophage Therapy Against Multidrug-resistant ESKAPE Organisms in Humans*, *Clinical Infectious Diseases*, Volume 69, Issue 1, 1 July 2019, Pages 167–178.

Ben jij onze nieuwe redacteur?

NOVUM magazine heeft weer plek voor studenten om onze redactie te komen versterken. Schrijf jij graag en vlot, ben je initiatiefrijk, en heb jij oog voor detail? Dan zijn wij op zoek naar jou!

Als redacteur heb je de vrijheid om je eigen onderwerpen te bepalen en kan je steeds een andere rubriek verzorgen. Zo schrijf je de ene maand een annotatie, interview je de volgende keer een professor of advocaat, en lever je daarna een opinie over een juridische actualiteit. Heb je zelf een idee voor een nieuwe rubriek? Dan gaan we daar graag met jou mee aan de slag!

Zou je graag eenmalig een artikel willen laten publiceren, of wil je reageren op een van de stukken? Ook wanneer je geen vast redactielid bent kan je een artikel inzenden.

Geïnteresseerd of verdere vragen omtrent het redacteurschap?
Neem dan contact met ons op via
novum@law.leidenuniv.nl

Voor sollicitaties voor de redactie ontvangen wij graag je CV en een korte motivatie, waarin je aangeeft wat voor stukken je graag zou willen schrijven (max. 1 A4).

NOVUMmagazine

NOVUM magazine is het juridisch faculteitsblad van de Universiteit Leiden, ontstaan uit de fusie tussen het faculteitsblad **Trias** (1968) en het blad **Request** (1999) dat werd uitgegeven door het rechtenmentoraat Appèl, tegenwoordig **Juridische Faculteitsvereniging Grotius**.

Ons doel is een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van (toekomstig) juridische professionals.

Hoofdredacteur

Hadassah Drukarch

Eindredacteur

Karel Wijdeveld

Redacteuren

Jurian Bos
Bouchra Boulouize
Sebastian Cornielje
Rudolf Willem van Dam
Francine Fetter
Mathijs de Jong
Mahatma M. Martinus
Anne Sophie Pijnacker
Joris van de Riet
Lars Volborth
Femke de Wijs

Raad van advies

Prof. mr. dr. A.G. Castermans
Mw. drs. A.F.M. van der Helm
Julie Külsen, assessor FdR
Shireen Lander, Assessor onderwijs & carrière JFV Grotius

Oplage: 750 exemplaren

Drukker: BladNL

ISSN: 1567-7931

© Niets uit deze uitgave mag zonder voorafgaande toestemming van de redactie openbaar worden gemaakt of verveelvuldigd.

Adverteren, solliciteren of reageren: novum@law.leidenuniv.nl

